

ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԸՍՏ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՀԱՅ ԵՎ ՕՏԱՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ
(IV—V դդ.)

ՀՐԱԶ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Քրիստոնեությունը ծագեց մ. թ. I դարում, Հռոմեական կայսրության արեւելեկան նահանգներում, որպէս ճնշված դասակարգերի բողոք՝ ընդդէմ ստրկատիրական պետության։ Մ. թ. առաջին երեք դարերը նոր հանդես եկած քրիստոնեական կրոնի և հեթանոսության պայքարի ժամանակաշրջան էր։ Մագեւով որպէս ճնշվածների գաղափարախոսություն, քրիստոնեությունը ժամանակի ընթացքում փոխում է իր էությունը և աստիճանաբար հանդես գալիս տիրող կարգերի հետ հաշտվելու կոչով։ Նոր կրոնի հետ միասին հանդես են գալիս նաև նրա վարդապետության հիմնական ուղղությունից այս կամ այն շափով շեղվող հոսանքներ։ Դառնալով միջազգային կրոն, քրիստոնեությունը, բնականաբար, չէր կարող մի կուռ ամբողջականություն ներկայացնել։ Յուրաքանչյուր ժողովուրդ ու ազգություն, ընդունելով քրիստոնեությունը, նրա մեջ էր ներարկում իր շրխարհայեցողությունը, ավանդույթները, ապա և յուրովի մեկնաբանում նոր կրոնի գաղափարներն ու դրույթները։ Այսպիսով, նույն կրոնի մեջ առաջացան տարբեր հոսանքներ, որոնք հետագայում պաշտոնական եկեղեցու կողմից որակվեցին որպէս հերձվածներ։ Քանի դեռ քրիստոնեությունը պետական կրոն չէր հռչակվել, այդ հերձվածների և համընդհանուր եկեղեցու, ինչպէս և այդ տարբեր հերձվածների միջև գնացող հակամարտությունն ու պայքարը, որպէս կանոն, կրում էր գաղափարների պայքարի բնույթ։ Բայց երբ քրիստոնեությունը դարձավ պետական կրոն, հերձվածների պայքարն էլ, չդադարելով լինել գաղափարների պայքար, ստացավ ժողովրդական զանգվածների սոցիալական բողոքի և տարբեր դասակարգերի ու դասերի շահերի համար մղվող պայքարի նշանակություն։ Աստվածաբանական նուրբ բանավեճերի ետևում սքողված էին դասակարգերի շոշափելի շահերը։ «Միջին դարերն,— գրում է Յ. Էնգելսը,— աստվածաբանությանը միացրին ու նրա ենթաբաժինները դարձրին իդեոլոգիայի բոլոր այլ ձևերը՝ փիլիսոփայությունը, քաղաքականությունը, իրավաբանությունը։ Սրա հետեւանքով հասարակական և քաղաքական ամեն մի շարժում հարկադրված էր կրոնական ձև ընդունելու։ Մասնաճիւղի զգացմունքները սնվեցին բացառապէս կրոնական կերակրով. այդ պատճառով, փոթորկալի շարժում անաջացնելու համար անհրաժեշտ էր, որ այդ մասսաների սեփական շահերը նրանց ներկայացվեին կրոնական հագուստով»¹։

Վաղ քրիստոնեության ժամանակաշրջանում (I—III դդ.) աղանդավորական շարժումները հայտնի են գեոստիկական անվան տակ²։ Գնոստիկականությունը փիլիսոփայական և կրոնական մի մեծ շարժում էր, որ ծագելով քրիստոնեության առաջացման նախօրեին, մուտք գործեց այդ կրոնի մեջ որ-

¹ Յ. Էնգելս, Լյուդվիգ Ֆոյերբախը և գերմանական կլասիկ փիլիսոփայության վախճանը (Կ. Մարքս և Յ. Էնգելս, Ընտրի երկեր, հ. II, Երևան, 1950, էջ 512)։

² Գնոստիկականության վերաբերյալ տե՛ս Ա. Բ. Բանովիչ, О раннем христианстве, М., 1959; Ю. П. Францев, У истоков религии и свободолубия, М.—Л., 1959; J. Doresse, Les Livres secrets des gnostiques d'Egypte, Paris, 1958; Я. А. Леонаев, Происхождение христианства, М. 1960; Ծ. Գ. Տեր-Միքայելյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Երևան, 1968։

պես քրիստոնեական հերձված և իր գոյությունը պահպանեց մինչև VI դարը: Նախաքրիստոնեական գնոստիկականության հիմքում ընկած էին տարբեր ժողովուրդների աստվածաբանական, կոսմոգոնիական և մարդաբանական գաղափարները, պարսկական աստվածաբանական դուալիզմը, խալդեոյի աստրոլոգիան, նեոպլատոնական փիլիսոփայությունը և մովսեսականությունը: Քրիստոնեական գնոստիկականությունը Ասորիքն էր, իսկ վարդապետությունը՝ Միջագետքը՝ II դ. կեսերից առաջ ապրած Սատուրնիլոսը:

Գնոստիկականությունը ընդունում էր հոգեկան նախասկզբի անճանաչելիությունը, որը հակադրում էր նյութականին՝ «չարի» աղբյուրին: Այդ վարդապետության համաձայն մարդու հոգին բանտարկված է աշխարհի բանտում, պարփակված նյութի խավարի մեջ: Սակայն նա սկիզբ է առել միանգամայն տարբեր տեղում, հավերժական մի աշխարհում, մի ուրիշ աստծո լուսավոր բնակատեղիում, աստված, որի մասին երկրային աշխարհը և նրա կառավարողները գաղափար չունեն: Հոգին այս Անծանոթ աստծո իսկական սուրբ ատանցիայի մասն է: Բայց նյութական աշխարհում նա կորցրել է իր ինքնությունը գիտակցությունը: Աշխարհը մթափն է նրան իր «աղմուկով», ապականել իր «թուլանով», «ընդարմացրել» այն և «քնացրել», որպեսզի հոգին մոռանա, թե ինչպես է ինքն առաջացել: Միայն գնոսիսը կարող է զարթնեցնել հոգին, իմացությունն այն մասին, որ նա ի վերուստ է գալիս և իրականում հանդիսանում է պարզապես հոգու ծագման վերականգնացնող հուշը միայն: Անծանոթ աստվածը երկիր է գալիս Փրկչի անձի մեջ: Նա անցնում է մոլորակների շրջանների միջով և հոգուն բերում իմացությունը, թե ինքը՝ հոգին, մասն է կազմում իր՝ Անծանոթ աստծո սուրբատանցիայի, և այդ ձևով ինքն ազատագրում իրեն³: Նախասկզբի այդ իմացությունը (գնոսիսը) ձեռք է բերվում «հայտնության» միջոցով և մարդուն ցույց տալիս «փրկության» ուղին:

Քրիստոնեական տարածման առաջին դարերում գնոստիկյան աղանդները բազմաթիվ էին, և որպես կանոն նրանցից յուրաքանչյուրը կրում էր իր վարդապետուղի, աղանդապետի անունը: Հայտնի են Սատուրնիլոսի, Մենանդրոսի, Բասիլիդեսի, Վալենտինոսի և այլոց անունները կրող աղանդները կամ դպրոցները, որոնք հիմնական հարցերում համերաշխ լինելով միմյանց, տարբերվում էին մանրամասների մեջ: Գնոստիկյան ուսմունքը բոլոր ժամանակի ընթացքում մոտենում է քրիստոնեականին: այդ գործում կարևոր դեր են խաղացել Մարկիոնը⁴, Տատիանոսը, Բարդաժանը և ուրիշներ:

Գնոստիկյան գաղափարները նոր կազմավորվող քրիստոնեական եկեղեցու համար լուրջ վտանգ էին ներկայացնում, հատկապես այն պատճառով, որ դրանք խախտում էին աստված-մարդու (Քրիստոսի) մասին ավետարանական ուսմունքը: Բացի այդ, աղանդավորների պարագլուխները, զգալի բանակություններ գրականություն ստեղծելով, իրենց ուսմունքը լայնորեն տարածում էին քրիստոնեական համայնքների մեջ: Եկեղեցին համառ պայքար սկսեց գնոստիկյան աղանդավորների դեմ, հրապարակ հանելով նրանց գաղափարների դեմ ուղղված բազմաթանր ու ծավալուն գրականություն, որտեղից էլ մենք հիմնականում իմանում ենք գնոստիկյանների վարդապետության մասին, քանզի իրենց՝ աղանդավորների ստեղծած գրականությունը ոչնչացվեց եկե-

³ Milan Loos, Dualist Heresy in the Middle Ages, Praha, 1974, p. 21—22.

⁴ Եզնիկ Կողբացին իր «Եղծ աղանդոց» գրքում Մարկիոնի ուսմունքին նվիրել է առանձին գլուխ՝ «Եղծ աղանդուն Մարկիոնի» վերնագրով: Դա գուցե ապացույց է այն բանի, որ մարկիոնությունը տարածված էր նաև Հայաստանում: Այս մտքի օգտին է վկայում նաև Մովսես Խորենացու պատմածն այն մասին, որ Եզնիկայի Բարդաժան պատմագիրը (II դ.) «...բազում ասացուածք արար ընդդէմ աղանդուն մարկիոնացոց և բաշխից և կրոց պաշտման, զոր ի մերում աշխարհես» («Մովսէսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1913, Բ, 66): Հմմտ. Կ. Տէր-Մկրտչյան, Պավղիկյանք Բյուզանդական կայսրության մեջ և մերձավոր հերձվածային երևույթներ Հայաստանի մեջ, Երուսաղեմ, 1938, էջ 61:

ղեցու կողմից⁵, Երբ քրիստոնեությունը դարձավ պետական կրոն, գնոստիկյան աղանդավորների դեմ մղվող պայքարը գլխավորեց պետությունը, գործի դնելով ոչ միայն գրիչը, այլև սուլը, օրենսդրությունը:

Գնոստիկական աղանդները, հեծն ոչ այն չափով, ինչ Ասորիքում, Եգիպտոսում, Հռոմեական կայսրության սահմաններում, հետևորդներ ունեին նաև Հայաստանում, բայց նրանց ազդեցությունն այստեղ անտարակույս չնչին էր. նամանավանդ, որ I, II և III դարերում, երբ ծաղկում էր գնոստիկյան ուսմունքը, Հայաստանում քրիստոնեական վարդապետության հետևորդները դեռևս սակավաթիվ էին: Այդ աղանդները Հայաստան մուտք գործեցին հետագայում՝ IV—V դարերում: Հիշատակելի են բորբորիտների և մծղնյանների աղանդները: Տարածված էր նաև եվստաթիոսականների, Սեբաստիայի հայազգի եպիսկոպոս Եվստաթիոսի անվան հետ կապված աղանդը, որն իր վարդապետության մեջ ներառել էր գնոստիկյան առանձին գաղափարներ: Այդ շարժումը որոշ շրջանում հանդես եկավ մծղնյանների համագործակցությամբ: Եվստաթիոսականների աղանդը կապված էր այդ ժամանակներում ծավալված այսպես կոչված անապատականների շարժման հետ, երբ ճնշվող դասակարգերին պատկանող առանձին անդամներ, նախ և առաջ ստրուկները և քաղաքի ու գյուղի «ճնշվածներն ու հարստահարվածները» սոցիալական կեղեքումներից փրկվելու նպատակով ապականած աշխարհից փախչում էին անմարդաբնակ անապատներ:

Աղբյուրներից հայտնի է, որ վերոհիշյալ եվստաթիոս եպիսկոպոսի շարժումը ծավալվեց Փոքր Հայքում՝ IV դարի 60—70-ական թվականներին⁶: Այն հանդես եկավ արիոսականության և «ուղղափառության» գաղափարական պայքարի ժամանակաշրջանում: Աղանդապետի մասին եկեղեցական պատմիչ Սոզոմենոսը գրում է. «Հայերի, պափլագոնացիների և մերձպոնտոսյան բնակիչների մեջ վանական կյանքի սկիզբը և այդ մասին ուսմունքը, թե ինչը կարելի է ուսել և ինչը ոչ, ինչպիսի հանդերձներ կարելի է հագնել, ասում են դրեց Հայաստանի Սեբաստիա (քաղաքի) եպիսկոպոս Եվստաթիոսը: Նա եղավ ուղիղ բարձրների և կենցաղավարության հիմնադիրը, այնպես որ ոմանք կարծում են, որ Բարսեղ Կեսարացուն վերագրվող ձգնավորական գիրքը այս եվստաթիոսի հեղինակությունն է»⁷: Եվստաթիոսականների պատկերացմամբ գոյություն ունի երկու աստված՝ Մեծ աստվածը, որ շոշափելի, նյութական աշխարհի հետ ոչ մի առնչություն չունի, և Փոքր աստվածը՝ այս աշխարհի և մարդկանց արարիչը: Աղանդավորները, ինչպես մյուս անապատականները, գտնում էին, որ, զսպելով մարմնական պահանջները և տանջելով մարմինը, հնարավոր է առանց կեղեցու միջնորդության աղոթքը աստծուն լսելի դարձնել: Նրանք սրբերին համարում էին սոսկ արդար մարդիկ և մերժում էին նրանց պաշտամունքը: Իրենց առօրյա կյանքում եվստաթիոսականները գործում էին մծղնյանների համագործակցությամբ: Հայտնի է, որ, երբ Մելիտենի եպիսկոպոս Չետորիոսը սկսեց մծղնյանների հալածանքները, նրանք փախուստի դիմելով, ապաստան գտան Եվստաթիոսի և նրա հետևորդների մոտ⁸: Եվստաթիոսականների և մծղնյանների դաշինքը նպաստում է աղանդավորների շարժ-

⁵ 1945 թ. Վերին Եգիպտոսի ինեոքոսկիոն գյուղում հայտնաբերվեց III դարի գնոստիկյան ձեռագրերի մի ամբողջ ժողովածու, որի մասին տե՛ս H. - C. Puech, Les nouveaux écrits gnostiques découverts en Haute-Egypte. In: Coptic Studies in Honor of Walter Ewing Crum, Boston, Mass., 1950, p. 91—154; J. Doresse, The Secret Books of the Egyptian Gnostics, London, 1960.

⁶ Շարժման մասին մանրամասն տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից (IV դար), Երևան, 1951, էջ 20 և հտ.:

⁷ Sozomenus, Kirchengeschichte, herausgegeben... von Joseph Bidez, Berlin, 1960, S. 123 (III, 14, 31).

⁸ Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 33—34:

ման ուժեղացմանը: Նրանք որոշակի հաջողությունների են հասնում «ուղղափառ» հոգևորականության դեմ մղվող պայքարում:

Եվստաթիոսականների դեմ հալածանքները գլխավորեց Բարսեղ Կեսարացին, որ շատ պարզ գիտակցում էր աղանդավորների վտանգավորությունը: Նա 376 թ. իր նամակներից մեկում գրում էր. «Ահա տասներեքերորդ տարին է, ինչ հերետիկոսների կողմից մեր դեմ հալածանք է սկսվել, որի ընթացքում եկեղեցիներին ավելի վիշտ է պատճառվել, քան այն ժամանակվանից ի վեր, ինչ բարձրացված է Քրիստոսի ավետարանը»⁹: Բարսեղի մահից (378 թ.) հետո աղանդավորների հարցը քննվում է Գանգրայի եկեղեցական ժողովում, ոչտեղ եվստաթիոսը կարգալույծ է հայտարարվում:

Հայաստանում տարածված գնոստիկյան աղանդներից, ինչպես նշեցինք, հայտնի է նաև բորբորիոսների աղանդը¹⁰: Աղբյուրներում այս աղանդավորները կոչվում են նաև բարբելիոսներ, բորբորիանոսներ, զաքքեոսներ, որոնք տարածված էին Ասորիքում (այստեղ նրանց կոչում էին նաև կողդիանոսներ), Եգիպտոսում (ստրատիոտիկոսներ և ֆիբիոտներ)¹¹: Հայաստանում տարածված բորբորիոսների աղանդի վերաբերյալ հայկական աղբյուրների տվյալները շատ աղքատիկ են և դրանց հիման վրա անհնարին է գաղափար կազմել բորբորիոսների վարդապետած ուսմունքի մասին, հետևաբար անհրաժեշտ է դիմել վաղ քրիստոնեական օտար աղբյուրների տվյալներին, հիմնականում եկեղեցական հայրերի գործերին:

Բորբորիոսների վաղագույն հիշատակությունը հանդիպում է II դարի եկեղեցական պատմիչ Իրինեոս Լուգդունացու «Ընդդեմ աղանդոց» աշխատության մեջ: Աղանդապետ Վալենտինոսի վարդապետության քննադատության առնչությամբ՝ նա խոսում է գնոստիկյան աղանդների մասին և որպես առաջինը հիշատակում է «Բարբելիոսների, այն է՝ Բորբորյանների» աղանդը¹²: Աղբյուրներում հանդիպում են նրանց հորջորջման տարբեր ձևեր, որոնք միջնադարյան հեղինակները յուրովի են մեկնաբանում: Բորբորիոսը բխեցնում են հունարեն «բորբորոս» բառից, ուր տիղմ, կեղտ է նշանակում, բարբելիոսը՝ աղանդավորների գերագույն սրբություն Բարբել կնոջ անունից: Այդ բացատրություններից և ոչ մեկը հիմնավորված չէ: Ճշմարիտն այն է, որ բորբորիոս անունը հունական ծագում չունի¹³: Բորբորիոսների մասին խոսում է նաև V դա-

⁹ Նույն տեղում, էջ 39:

¹⁰ Անգլիացի հայագետ Ֆ. Կոնիբերը բորբորիոսներին նեստորական է համարում: Այդ տեսակետը հիմնավորապես քննադատեց Գ. Ֆնոգլյանը: Տե՛ս Կոնիբեր, Վարդ Մաշթոցի, ուղղափառ և լուսաբանեալ ի Գառնիկ Ֆնտպեանէ, Երուսաղեմ, 1930, էջ ԻԳ, նաև՝ Ե. Գ. Տեր-Միխայան, Նշվ. աշխ., էջ 68:

¹¹ Հայերեն «Գիրք հերձուածոց»-ում, որ անտարակույս Եպիփանից Թարգմանություն է, ամենայն հավանականությամբ Հովհան Դամասկացու միջոցով, հանդիպում է և «Բարբարիոս» մաս աղանդը («Գիրք հերձուածոց», Հրտ. Միաբանի, Վաղարշապատ, 1892, էջ 1), որը սխալմամբ նույնացնում են բորբորիոսների աղանդի հետ (տե՛ս Ս. Ս. Մելիք-Բախչյան, Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում, Երևան, 1953, էջ 55): Եպիփան Կիարացին որոշակի տարբերում է այդ երկու աղանդները: Ըստ Ե. Տեր-Միխայանի, այդպիսի աղանդ գոյություն չի ունեցել (Ե. Գ. Տեր-Միխայան, Նշվ. աշխ., էջ 67):

¹² Sancti Irenaei, episcopi Lugdunensis et martyris, Detectionis et eversionis falco cognominatae agnitionis seu Contra haereses Libri quinque. Liber I, cap. XXIX, De varils Gnosticorum sectis, ac primo de Barbeliotis, seu Borborianis, Migne. Patrologia graeca, t. VII, col. 691—694: Գնոստիկյան գաղափարների մասին տե՛ս նույն տեղում, սյունակ 445 և հտ.:

¹³ Տե՛ս Կոնիբեր, Վարդ Մաշթոցի, էջ ԻԳ: Հ. Մեքենյանի կարծիքով բորբորիոս անունը ասորերեն զբար բարիտն է (անապատի որդի), և որ շարժումը առնչվում է անապատականների շարժման հետ (Հ. Գ. Մելիքոնյան, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1970, էջ 68): Ե. Տեր-Միխայանը այդ բացատրությունը քիչ հավանական է համարում (Ե. Գ. Տեր-Միխայան, Նշվ. աշխ., էջ 67):

րի եկեղեցական պատմիչ Թեոդորետոսը: Իր հինգ գրքից բաղկացած աշխատության առաջին գրքում, 13-րդ աղանդը նա անվանում է այնպես, ինչպես իրենեոսը՝ «Բարբեղիտների, այն է՝ բորբորիանոսների մասին»¹⁴: Ըստ նրա՝ բորբորիտների գաղափարախոսությունը հենված է աղանդապետ Վալենտինոսի վարդապետության վրա: Բայց հիշյալ աղանդավորների մասին ամենից հանգամանորեն գրել է նույնպես V դարի եկեղեցական պատմիչ Նպիփան Կիպրացին, իր «Ընդդէմ 80 աղանդաց» («Պանարիոն») խորագիրը կրող նշանավոր աշխատության մեջ¹⁵: Նպիփան Կիպրացին նախազգուշացնում է իր ընթերցողներին, թե ինքը բորբորիտների դավանած բոլոր հայացքների մասին չի գրելու, դրանց մի մասը զանց է առնում, քանզի, իր ասելով, վախենում է հավատացյալներին օգուտ տալու փոխարեն վնաս հասցնել, հավանաբար, մերտածելով, որ ընթերցողներին նման գաղափարները կարող են դուր գալ և նրանց ընդունելի դառնալ:

Բորբորիտների պատկերացմամբ մարդկային մարմինը ապականացու է, այն չի կարող հարուստն առնել, այն այս աշխարհի արարչի՝ վիշապաձև արխոնի ստեղծագործությունն է: Նրանց ասելով հոգի ունեն ոչ միայն մարդիկ, այլև կենդանիները, ձկներն ու սողունները, ծառերն ու տունկերը: Քրիստոսը չի ծնվել Մարիամից, նա ինքնածին է (αὐτολόχευτος), մարմին չի ունեցել, նրա մարմինը երեակայական էր: Ըստ բորբորիտների, գոյություն ունեն ներքևից հաշվված ութ երկինք, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա բազմած են արխոններ: Ութերորդ երկնքում գտնվում է Բարբելոն, կենդանի էակների մայրը (այստեղից՝ նրանց բարբեղիտներ հորջորջումը): Հայրն ամենեցուն և ինքնածին Քրիստոսն է, որն աշխարհ եկավ և մարդկանց ցույց տվեց գնոսիսը: Յոթերորդ երկնքում է գտնվում Բարբելոյի որդի՝ էջի կամ խոզի կերպարանք ունեցող արխոն Սաբաթթը (կամ՝ Խաղաբաթթը)՝ Տերը գործությանց, իրենից ցած գտնվող երկինքների և երկրի արարիչը: Հոգին, հեռանկալով երկրից, անցնում է այդ յոթ երկինքների վրա գտնվող արխոնների միջով և հասնելով Բարբելոյին, փրկվում է, ընդ որում նա կարող է անցնել այդ արխոնների միջով միայն այն ժամանակ, երբ այն լիանա գնոսիսով: Գնոսիսին անտեղյակ հոգիները կուլ են գնում այս աշխարհի արխոնին՝ Սաբաթթին, ապա վերադառնում երկիր և մուտք գործում խոզերի և այլ կենդանիների մեջ: Իսկ երբ լիացած են լինում՝ գնոսիսով, ի գորու են անցնել այդ արխոնների միջով, գալ Սաբաթթի մոտ, կոխել նրա գլխին, անցնել «վերին կողմը», որտեղ գտնվում է «կենդանի էակների մայր» Բարբելոն: Ահա այդ կերպ է փրկվում հոգին:

Բորբորիտները «սուրբ» գրքերից ընդունում էին Հին և Նոր կտակարանները, որոնք մեկնաբանում էին յուրովի¹⁶, բայց ունեին և բազմաթիվ պարականոն գրքեր, ավետարաններ: Նրանք անարգում, չէին ընդունում մարգարեներին, նրանց պաշտած աստծուն¹⁷, չէին հավատում վերջին դատաստանին, հարությանն ի մեռելոց¹⁸, Նպիփան Կիպրացու ասելով, բորբորիտները չէին հրաժարվում մսակերությունից ու գինու գործածությունից, դեմ էին ծոմապահությանը: Ինչպես դա ընդունված է «Ուղղափառ» հեղինակների համար, նրանք աղանդավորներին մեղադրում էին սեռական սանձարձակության, կա-

¹⁴ Beati Theodoretii episcopi Cyri, Haereticarum compendium, Liber I, cap. 13: Παρὶ Βαρβηλιωτῶν ἡγοῦν Βορβοριανῶν, Migne, Patrologia graeca, t. LXXXIII, col. 361—364.

¹⁵ S. P. N. Epiphaniū Constantīae quae in Cypro episcopi, Adversus octoginta haereses, Opus quod inscribitur Panarium sive arcula. Migne, Patrologia graeca, t. XLI, col. 329—377: Սյս աշխատութիւնը հավանաբար Թարգմանվել է հայերէն, որից առանձին հատվածներ են աղահայանվել: Տե՛ս Գ. Զարբաճանյան, Հայկական Թարգմանութիւնք նախնայց, Վենետիկ, 1880, էջ 418, նաև՝ Գրիքը հերձուածոց:

¹⁶ Epiphaniū, նշվ. աշխ., սյունակ 340:

¹⁷ Նույն տեղում, սյունակ 349, 356:

¹⁸ Նույն տեղում, սյունակ 356:

նանց՝ նրանց շրջանում ընդհանուրին պատկանելու մեջ¹⁹։ Ահա համառոտ գր-
ծերով բորբորիտների դավանած գաղափարների մասին։

Այդ շարժումը մուտք էր գործել նաև Հայաստան²⁰, ավելի ճիշտ՝ բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստան, ինչպես և Ասորիք (այստեղ նրանց անվանում էին Բարբուրյան)։ Բորբորիտների՝ Հայաստանում տարածված լինելու մասին առաջին հավաստի տեղեկությունները հաղորդում է Կորյունն իր «Վարք Մաշտոցի» աշխատության մեջ²¹։ Նա ցույց է տալիս, որ Մեսրոպ Մաշտոցը «...ձեռն արկանէր զդժպատեհ և զկամակոր բարբարիանոս աղանդն քննելոյ։ Եւ իբրև ոչինչ գտանէր հնարս յուղղութիւն ածելոյ, առեալ ի գործ արկանէր զթշուառացուցիչ գաւազանն, ծանրագոյն պատուհասիւք ի բանդս, ի տանջանս, ի գելարանս։ Իսկ յորժամ այնու ևս պակասեալք ի փրկութենէն գտանէին, խորտակեալս, ապա խանձեալս, մրեալս և զունակ գունակ խալտառակեալս, և յաշխարհէն կորզէին»²²։ Այս փաստը վերկայում է, որ բորբորիտները Հայաստանում նոր չէ, որ հանդես էին եկել, ներանք այստեղ բավականին գործունեություն էին ծավալել, իրենց կողմը գրավել զգալի թվով հետևորդներ, որը և պատճառ էր դարձել նրանց դեմ եկեղեցու և իշխանությունների կտրուկ միջոցառումների։ Պետք է նշել նաև, որ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից աղանդավորների դեմ ձեռնարկած հալածանքները (դրանք թվագրվում են 415—423 թթ.) չէին կապված միայն հայ եկեղեցու նախաձեռնության հետ։ Մովսես Խորենացուց հայտնի է, որ այդ բանը տեղի ունեցավ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Ատտիկոսի (405—425 թթ.)՝ հայոց կաթողիկոս Սահակ Պարթևի առաջ դրած պահանջի հետ։ Հարցն այն է, որ Հայաստանի բաժանումից հետո, Արևմտյան՝ բյուզանդական Հայաստանում քարոզչական ու վարդապետական գործունեություն ծավալելու, դպրոցներ բացելու և հայոց լեզուն դասավանդելու համար անհրաժեշտ էր բյուզանդական իշխանությունների թուլավորությունը, իսկ այն կապված էր հայոց հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանություններին ներկայացվող որոշակի պահանջների հետ։ Պատրիարք Ատտիկոսը գրում էր Սահակ կաթողիկոսին. «Իսկ արդ՝ հրամանաւ ինքնակալին Աւգոստոսի (Թեոդոս Բ կայսեր—Հ. Բ.) տուեալ լիցի քեզ իշխանութիւն վարդապետել զկողմդ մեր (այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանում—Հ. Բ.) և աղանդոյդ բորբորիտոնաց՝ կամ հաւանեցուցանել, կամ հալածել ի քումմէ վիճակէդ»²³։

Մեսրոպ Մաշտոցը լծվում է բորբորիտներին «ղարծի բերելու» գործին. այդ հարցում նրան օժանդակում էին աշխարհիկ իշխանությունները ի դեմս

19 Այդ մեղադրանքին կարելի է հանդիպել և հայկական աղբյուրներում։ Մովսես Խորենացին, օրինակ, Շամիրամի մասին գրում է. «Վաւաշն այն և բորբորիտոնն Շամիրամ» (Ա, 15), որտեղ աղանդավորների անվանումը վերածվել է ածականի։

20 Բորբորիտների շարժման մասին Հայաստանում գրել են բազմաթիվ հայ հեղինակներ, որոնցից հիշատակելի են. Կ. Տեր-Մկրտչյան, Պավղիկյանը Բյուզանդական կայսրության մեջ..., էջ 62—63, Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 81—83, Ս. Ս. Մելիք-Բախչյան, նշվ. աշխ., էջ 55—64, Ե. Գ. Տեր-Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 63—73, Հ. Գ. Մելրոնյան, նշվ. աշխ., էջ 63—69։

21 Արտահայտվել է կարծիք, որի համաձայն Մեսրոպ Մաշտոցի՝ Գողթան գավառում արմատախիլ արած հեթանոսական աղանդը (Մովսես Խորենացի, Գ, 60) հենց բորբորիտներին է եղել (Moïse de Khorène, Histoire d'Arménie. In: Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, publiée en français... par V. Langlois, t. II, Paris, 1869, p. 158, № 6)։ Այդ կարծիքը իրավամբ քննադատւել է Ենթադրվել տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչյան, Պավղիկյանը Բյուզանդական կայսրության մեջ..., էջ 62—63։

22 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջարանով և ծանոթություններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, 1941, էջ 68։

23 Մովսես Խորենացի, Գ, 57։

ստորատեղյատ Վարդան Մամիկոնյանի եղբայրներ Հմայակի և Համազասպյանի, Սահակ կաթողիկոսի թոռների: Մեսրոպ Մաշտոցը հրամայում է քննության ենթարկել «Ժանդագործ բորբորիտներին», կարգադրելով, «եթե ոչ հեղութեամբ և ոչ սաստի գայցեն յուղղութիւն՝ շարշարանօք հալածելը»²⁴: Մեսրոպ Մաշտոցի գործադրած միջոցները հավանաբար հաջողություն ունենում են, քանզի բորբորիտները աղբյուրներում այլևս չեն հիշատակվում, թեև բացառված չէ, որ նրանք սկսեցին հանդես գալ այլ աղանդավորների (հավանաբար՝ մծղնյաների) անվան տակ, որոնց մեջ և ձուլված պիտի լինեն²⁵, որովհետև այդ շրջանում Հայաստանում լայնորեն տարածված էր նաև մծղնե աղանդը: Աղանդի Մծղնե անունը վկայում է, որ տվյալ շարժումը Հայաստան մուտք է գործել Ասորիքից, քանի որ հիշյալ բառը ասորերեն է և նշանակում է «աղոթող»: Այդ աղանդը բյուզանդական (և արևմտյան) աղբյուրներում հայտնի է մեսալյան (մասալյան) անունով: Հույն հեղինակները շատ լավ գիտեին աղանդի ասորերեն անվան նշանակությունը և հաճախ իրենք էլ աղանդավորներին կոչում են «Եվքիստներ», որ հունարեն աղոթողներ է նշանակում: Ինչպես բորբորիտների, այնպես էլ մծղնյանների դեպքում, հայկական աղբյուրների տվյալները հնարավորություն չեն տալիս գաղափար կազմելու նրանց վարդապետության վերաբերյալ, ուստի դիմում ենք բյուզանդական աղբյուրների օգնության:

Մծղնյանների մասին ավելի վաղ տեղեկություն հայտնող հեղինակը Եպիփան Կիպրացին է²⁶: Նա հիշյալ աղանդավորների հանդես գալը թվագրում է Կոստանդնուս կայսեր ժամանակով (351—361 թթ.): Պատմիչը ցույց է տալիս, որ աղանդը ծագել է Միջագետքում, որտեղից նրա հետևորդները գաղթել են Անտիոք: Եպիփան Կիպրացին զանազանում է մեսալյան աղանդավորների երկու շարժում՝ հեթանոս մեսալյաններ և քրիստոնյա մեսալյաններ: Առաջինները, թեև հեթանոս էին, դավանում էին միաստվածություն (այդ աստծուն նրանք անվանում էին Ամենակալ), իսկ քրիստոնյա մեսալյանները, գիտակցելով սատանայի մեծությունն ու զորությունը, համամիտ էին նրան երկրպագել՝ շահելու համար նրա բարյացակամությունը և խուսափելու նրա գործած վատություններից: Նրանք, իբրև թե այն պատճառով, իրենց անվանում էին սատանյաններ²⁷: Եպիփանի ասելով, մեսալյանները հրաժարվում էին սեփականությունից, թողնում, հեռանում էին իրենց բնակատեղիներից և ապրում մուրացկանությամբ: Նրանք մերժում էին ծոմապահությունը և մշտապես աղոթում էին: Եվսիկ Կողբացու ասելով՝ նրանք մերժում էին նաև ամուսնությունը: «...զամուսնութիւնն սուեակ յԱստուծոյ՝ պղծութիւն համարէին, որպէս Մարկոնն և Մանի և մծղնեայք»²⁸:

Մեսալյանների մասին գրել է և Թեոդորետոսը: Նրանց հանդես գալը նա թվագրում է Վալենտինիանոս (364—375 թթ.) և Վաղես (364—378 թթ.) կայսրերի իշխանության շրջանով: Նա ցույց է տալիս, որ հիշյալ աղանդավորները կոչվել են նաև «էնթուսիաստներ», քանզի ընկնելով ինչ-որ դևի ազդեցության տակ, կարծում էին, թե իրենց մեջ սուրբ հոգին է մուտք գործել և այդ պատճառով ընկել են էքստազի մեջ, որը և «էնթուսիազմոս» են անվանել: Թեոդորետոսի տվյալներով, մեսալյանների վարդապետության համաձայն, մարդ ծննդյան օրից իր հոգում կրում է դևին, որին հնարավոր է դուրս մղել

²⁴ Նույն տեղում, Գ, 53:

²⁵ Մծղնյանների մասին Հայաստանում տե՛ս Կ. Տեք-Մկրտչյան, Մծղնից աղանդը («Արարատ», 1895 թ., հունվար, էջ 3—8), Նույնի, Պավլիկյանք Բյուզանդական կայսրության մեջ..., էջ 65—76, Ս. Մելիք-Բախչյան, նշվ. աշխ., էջ 64—79, Ծ. Գ. Տեք-Միսնասյան, նշվ. աշխ., էջ 73—85:

²⁶ Epiphani I Adversus octoginta haereses, Migne, Patrologia graeca, t. XLII, col. 756—774.

²⁷ Նույն տեղում, սյունակ 760:

²⁸ «Եվսիկ և Կողբացու Բագրեանդայ եպիսկոպոսի Նդժ աղանդոց», Վենետիկ, 1826, էջ 287:

միայն աղոթքով: Պատմիչը տալիս է և այլ կարևոր մանրամասնություններ: Նա վկայում է, որ Անտիոքի պատրիարք Փլավիանոսը (381—404 թթ.), տեղեկանալով աղանդավորների՝ Նդեսիալում տարածված լինելու մասին, վանականների մի խումբ է ուղարկել այնտեղ, բերել տվել նրանց Անտիոք և ջանացել «դարձի բերել»: Նրա բանակցությունները ժերունի աղանդապետ Ադելփիոսի հետ հաջողություն չեն ունեցել: և պատրիարքը աղանդավորներին Անտիոքից արտաքսել է: Մեսալյանները եկել են Պամփուլիա, որտեղ և տարածել են իրենց վարդապետությունը²⁹: Թեոդորետոսը տալիս է մեսալյան աղանդապետների անվանացանկը՝ Սաբբաս, Ադելփիոս, Դաոդես (կամ Դադոես), Սիմեոն, Հերմաս և ուրիշներ: Կարևոր է նշել, որ Թեոդորետոսի ասելով, մեսալյանների դեմ գրել են Մելիտենեի եպիսկոպոս Լեոտիոսը և Իկոնիոնի եպիսկոպոս Ամփիլոքիոսը³⁰: Այս հանգամանքը անուղղակի վկայում է, որ մեսալյան աղանդը տարածված է եղել նաև այդ քաղաքներում:

Մեսալյանների մասին ավելի մանրամասն գրել է Հովհան Դամասկացին, ընդ որում նա ցույց է տալիս, որ իր շարադրանքը վերցված է իրենց՝ մեսալյանների գրքերից³¹: Ըստ մեսալյանների, դրում է հիշյալ հեղինակը, մարդու մեջ ամուր նստած է սուրբ հոգին, բայց և սատանան, որ վերջինս և դեբը տիրում են մարդու մտքին ու բնությանը: Մարդու հոգին չին մաքրում ոչ մկրտությունը, ոչ էլ հաղորդությունը, այլ միայն աղոթքը, որին հսկայական ուժ էին վերագրում: Հովհան Դամասկացին ցույց է տալիս, որ մեսալյանները մերժում են եկեղեցին, ընդունելով միայն իրենց աղոթարանները և խորշում են ֆիզիկական աշխատանքից: Նույն հեղինակի շարադրանքում շատ կարևոր է այն միտքը, որ մեսալյան աղանդավորները «մեծ սիրով ընդունում են իրենց տերերից փախած ստրուկներին, ինչպես և հանցագործներին»³²: Այս հանգամանքը վկայում է մեսալյանների՝ հասարակության ստորին, շահագործվող խավերին պատկանելու, հետևաբար և նրանց շարժման դասակարգային բընույթ ունենալու մասին: Սա էր պատճառներից մեկը, որ դեռևս 431 թ. Նիքեոսի ժողովը հանդես եկավ մեսալյանների դեմ: Հետագայում նրանց հալածանքի ենթարկեց անգամ նեստորական եկեղեցին³³:

Մծղյանների (մեսալյանների)՝ Հայաստանում տարածված լինելու մասին հիմնական աղբյուրը Շահապիվանի (447 թ.) ժողովի կանոններն են, որոնցից հստակ երևում է, որ շարժումը Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ կաթողիկոսի մահից հետո լայն թափ էր ստացել և զգալի վտանգ էր ներկայացնում աշխարհիկ և հոգևոր տերերի համար: Հիշյալ ժողովի 19-րդ կանոնը³⁴ վկայում է, որ մծղյն ուսմունքը տարածված էր ոչ միայն աշխարհականների շրջանում, այլև հոգևորականների: Եթե նկատի ունենանք աղանդին հարած հոգևորականների աստիճանը (երեց, սարկավազ, արեղա), ապա դժվար չէ եզրակացնել, որ այն տարածված էր ստորին հոգևորականության շարքերում, մի բան, որ անուղղակիորեն վկայում է աղանդի հետևորդների սոցիալական ցածր դասին պատկանելու մասին: Եկեղեցական հիշյալ ժողովում աղանդավորների դեմ սահմանված պատիժները բավականին խիստ էին: Աղանդավոր հոգևորականները կար-

²⁹ Theodoretī episcopi Cyrensis, Haereticarum fabularum Compendium, Migne, Patrologia graeca, t. LXXXIII, col. 432. Հմմտ. Joannis Damasceni, De haeresibus liber, Migne, Patrologia graeca, t. XCIV, col. 737.

³⁰ Հմմտ. Joannis Damasceni De haeresibus liber, col. 736.

³¹ Նույն տեղում, սյունակ 729:

³² Նույն տեղում, սյունակ 733:

³³ Mansi, Sacrorum Concillorum nova et amplissima collectio, t. IV p. 1477: „Definitio sanctae et oecumenicae synodi Ephesinae contra impios Messalianitas, qui et Euchetae et Enthusiastae quoque appellantur“; Տե՛ս Ե. Գ. Տեր-Միհնասյան, նշվ. աշխ., էջ 77 և հտ.:

³⁴ «Կանոնագիրք հայոց», հ. Ա, աշխատասիրությանը Վաղգեն Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 461—462:

գալույժ էին հայտարարվում, նրանց ճակատին աղվեսադրոշմ էին դնում և վանքում արգելափակում: Եթե աղանդավոր հոգևորականը այդ բուլորից հետո դարձի չէր գալիս, ապա իշխանութիւնները դիմում էին մարմնական խիստ պատիժների, որից հետո մեղանշածին գողենոց էին նետում: Ավելի ծանր էին աշխարհիկ աղանդավորների նկատմամբ կիրառված միջոցները: Նրանց իսկույն մարմնական պատիժների էին ենթարկում, ճակատին աղվեսադրոշմ խարանում և գողենոց նետում: Ինչ վերաբերում է նրանց անչափահաս երեխաներին, ապա նրանք իրենց ծնողներին հեռացվում էին և տրվում հոգևորականների դաստիարակութիւնը³⁵: Շահապիվանի ժողովի 20-րդ կանոնը ուղղված էր աղանդավորներին հովանավորելու, թաքցնելու և իշխանութիւններին չհանձնելու մեջ մեղադրվող կրտսեր հոգևորականության դեմ³⁶: Այդ կանոնից երևում է նաև, որ նույն մեղքի մեջ մեղադրվում էին նաև եպիսկոպոսներ:

Մծղնյա շարժումը Հայաստանում ավելի խոր հետք թողեց, քան աղանդավորական մյուս շարժումները³⁷: Պատահական չէ, որ Հովհան Օձնեցին VIII դարի սկզբում գրած իր «Նեղոյն պաւղիկեանց» հայտին գործում պավլիկյաններին դրակում է որպես «նախկին մծղնէութեան խեղճերանք»³⁸ (մնացորդ): Մծղնե շարժման հորջորջումը ստացավ «աղանդավոր», «հերձվածող», անգամ «պիղծ» նշանակութիւն: Նույն Հովհան Օձնեցին հերձվածող բառի փոխարեն օգտագործում է «մծղնե» բառը: Պավլիկյանների առթիվ նա գրում է. «Ո՛ր է սլարտ ի շարաղանդ մծղնէիցն տեղիս, որ կոչին Պօլիկեանք օթեւ ումեք...»³⁹: XI դարի հեղինակ Արիստակես Լաստիվերտցին նույն բանն է ասում թոնդրակեցիների առնչությամբ. «Բայց զնոցա (թոնդրակեցիների—Հ. Բ.) մծղնէ զգործն անպատշաճ համարեցաք ընդ դրով արկանելը»⁴⁰: XIII—XIV դդ. հեղինակ Կիրակոս Երզնկացիին գրում է. «Մծղնագործութիւն, որ առաւել է քան զամենայն մեղս»⁴¹:

Մծղնյաները (մեսալյանները) շատ երկար գոյություն ունեցան: Նրանք հավանաբար պավլիկյանների հետ VIII դարում, գուցե և ավելի ուշ, գաղթեցվեցին Թրակիա, հատկապես Ֆիլիպպոպոլիս քաղաքը: Եվթիմիոս Զիգաբենոսը նրանց նույնացնում է բողոմիլների և թոնդրակեցիների հետ⁴²:

IV—V դարերի աղանդավորական շարժումների առնչությամբ պետք է նշել նաև III դարում Միջագետքում բռնկված մանիքեցիների հուժկու շարժման մասին⁴³: Նրա հիմնադիրն ու գաղափարախոսը Մանին էր: Մանիքեությունը

³⁵ Նույն տեղում, էջ 462:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 462—466:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 534:

³⁸ Տ ո վ հ ա ն է ս ի մ ա ս տ ա ս է Ր Օ ձ ն Ե ց ի, Մատենագրութիւնք, Վնենտիկ, 1833, էջ 39:

³⁹ Եթե ուզում էին մեկին քաղաքական մեղադրանք ներկայացնել, նրան ամբաստանում էին մծղնեությունը հարած լինելու մեջ: Ղազար Փարպեցուն անգամ մեղադրում էին, որ նա իբր ասել է, թե «պոնկոթիւնք մեղք չեն» («Ղ ա զ ա ր ա յ Փ ա ր պ Ե ց լ ո յ Պ ա տ մ ո թ ի ն Հ ա յ ո ց», Թիֆլիս, 1914, էջ 190), այսինքն նրան մեղադրում էին նախնական մեղսագործությունը մերժող մծղնե դադափարների գավանելու մեջ (տե՛ս Կ. Տ ե ր - Մ կ ր տ չ յ ա ն, Պավլիկյանք Բյուշանդական կայսրության մեջ..., էջ 74):

⁴⁰ «Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցու», աշխատասիրությամբ Կ. Ն. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 133:

⁴¹ Հմմտ. «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», Հ. Բ (մծղնագործութիւն» բառը):

⁴² Euthymii Zigabeni Confutatio et eversio implae et multiplicis execrabillium Massalianorum sectae, qui et Phundaltae et Bogomill..., Migne, Patrologia graeca, t. CXXXI, col. 41.

⁴³ Մանիքեցիների մասին տե՛ս А. Кац, Манicheйство в Римской империи по данным Acta Archelai («Вестник древней истории», 1955, № 3); М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, М., 1961; Н.-С.н. Puech, Le Manichéisme, son fondateur, sa doctrine, Paris, 1949; О. Klimá, Manis Zeit und Leben, Prag, 1952; Ծ. Գ. Տ ե ր - Մ ի Ն ա ս յ ա ն, Նշվ. աշխ., էջ 91—106:

տարածվեց Իրանի հյուսիսային նահանգներում՝ Ատրպատականում, ապա Միջին Ասիայում, Հնդկաստանում ու Չինաստանում, նաև Հռոմեական կայսրության արևելյան նահանգներում։ Մանիքեցիներն ընդունում էին լույսի ու խավարի, բարի և չար աստվածների գոյությունը, նրանց միջև առկա անվերջ պայքարի մասին ուսմունքը։ Չարը կապելով նյութականի, իսկ բարին լույսի հետ, նրանք աշխարհը դիտում էին որպես չարի մարմնավորում և մարգկային մարմինը ևս համարում էին չարի արարչություն, մերժում նրա՝ հարությունն ի մեռելոց։ Հստ նրանց, մարդու հոգու մեջ պարփակված են լույսի մասնիկներ, որոնց փրկության համար անհրաժեշտ է ծայրահեղ ասկետիզմ։ Չար համարելով նախ և առաջ սոցիալական ու գոյության անհավասարությունը, մանիքեցիները պայքարում էին այդ անհավասարության դեմ, մի բան, որ նրանց դեմ հանեց աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանություններին։ Սկսվեցին դաժան հալածանքները աղանդավորների դեմ։ Ինքը՝ Մանին, պարսից արքա՝ Լուսմ I-ի կողմից բանա՝ նետվեց, ողտեղ և վախճանվեց 277 թ.։ Բայց շարժումը հնարավոր չեղավ կասեցնել։ Այն իր գոյությունը պահպանեց բազում դարեր, այդ թվում և Բյուզանդական կայսրության սահմաններում։ «Մանիքեցի» հորջորջումը դարձավ անդամ հայհոյանք, և քաղաքական հակառակորդները միմյանց մանիքեության մեջ էին ամբաստանում։

Թեև ապացույց չկա մանիքեական շարժման՝ Հայաստանում տարածված լինելու մասին, սակայն նրա դադափարներն, անկասկած, այստեղ օտարոտի էին։

Գնոստիկյան հիշյալ ազանդների՝ բորբորիտների, մծղյանների և մանիքեցիների ուսմունքը հեաադայում որոշակի ազդեցություն ունեցավ Հայաստանում և Բյուզանդիայում ծագած աղանդավորական այլ շարժումների, հատկապես պավլիկյանների և թոնդրակեցիների գաղափարախոսության ձևավորման վրա։ Պատահական չէ, օրինակ, որ Փոտ պատրիարքը պավլիկյանների դեմ ուղղված իր աշխատությունը վերնագրել է «Մանիքեցիների վերածլման մասին»։ Նա պավլիկյան աղանդը համարում է մանիքեական աղանդի պարզ վերանորոգումը։ Այդպես էին գտնում բյուզանդական այլ, ինչպես և միջնադարյան հայ հեղինակներ, որոնք հաճախ պավլիկյաններին մանիքեցիներ էին անվանում, այն ժամանակ, երբ մանիքեական շարժումը վաղուց էր դադարել գոյություն ունենալուց։ Դրիգոր Մագիստրոսն, օրինակ, թոնդրակեցիներին համարում է մանիքեցիներ⁴⁴, կամ վերջիններիս աշակերտները («որք ի մանիքեցուցն ուսնալք անուանելոցն թոնդրակեցիք»)։⁴⁵

ЕРЕТИЧЕСКИЕ ДВИЖЕНИЯ В АРМЕНИИ СОГЛАСНО СРЕДНЕВЕКОВЫМ АРМЯНСКИМ И ИНОСТРАННЫМ АВТОРАМ (IV—V вв.)

РАЧ БАРТИКЯН

Резюме

Христианство, возникшее как социальный протест угнетенных масс Римской империи и входивших в ее состав сопредельных стран, в том числе и Армении, со временем потеряло свою первоначальную сущность, превратившись в государственную религию. С этого времени все течения в новой религии, догматы которых отличались от официально принятых, церковь стала считать ересью, их сторонники прес-

⁴⁴ «Դրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 65, նաև էջ 164։

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 168։

ледовались, поскольку классовая борьба низших слоев общества уже стала разворачиваться под видом этих ересей.

В эпоху раннего христианства еретические движения известны как гностические. В основе их идеологии лежал богословский дуализм—идея о существовании двух богов, бога небесного и бога творца всего видимого (сатаны). Эти ереси были распространены главным образом в Сирии, Египте, в пределах Римской империи, откуда проникли и в Армению. Византийскую и армянскую церковь в данную эпоху больше всего беспокоили ереси мессалиан и борборитов, а также движение пустынников, возглавляемое Севастийским епископом Евстафием. Церкви удалось искоренить эти движения еретиков, но их догматы оказались весьма жизнеспособными: они легли в основу идеологии возникшего в будущем движения павликиан, откуда и проникли в идеологию тондракитов и богомилов.